

FILOZOFICKÁ FAKULTA
Univerzita Karlova

Jiří Nekvapil

Funkční diferenciac pravopisu

Přednáška v Jazykovědném sdružení 19.10. 2023

Praha, FFUK

Abstrakt

- Český pravopis - jeho užívání i jeho soustava - jsou často předmětem jazykového managementu (pravopis poutá pozornost, ať už na úrovni jednotlivců či institucí, a negativní hodnocení konkrétních pravopisných jevů či jejich souborů stimuluje nejen konkrétní situační úpravy, ale i specifická systémová opatření). Tato přednáška je založena na několika dílčích pozorováních, ale chce rovněž přispět k takovému způsobu uvažování o českém pravopise, které by navazovalo na myšlenky pražské školy o funkční diferenciaci spisovného jazyka. Moje teze je, že podobně jako už dlouho uznáváme to, že spisovný jazyk není žádný monolit platný za všech komunikačních okolností, tak také pravopis vykazuje určitou míru variantnosti podle jednotlivých funkčních domén, jazyků či stylů.

Historie myšlenky

- Reflexe diskusí o “s” a “z” ve slovech jako filosofie / filozofie, dodatečných úpravách Pravidel českého pravopisu z r. 1993, ale i o grafickém ztvárňování elektronických komunikátů (problém s diakritikou): “The target does not any longer seem to be ‘spelling for the Standard language’, but rather ‘spelling for everyday life’, ‘spelling for specialized communication’, or ‘spelling for literary works’ (Neustupný-Nekvapil 2003, 85, 165)
- „funkční diferenciacie pravopisu [: ...] jednotný pravopis pro celý standardní jazyk se decentralizuje a diferencuje se na pravopis pro jazyk umělecký, pravopis pro jazyk odborný, pravopis pro každodenní spotřebu.“ (Nekvapil 2007, 296-7)

Lingvistické reflexe odjinud

- Uličný (2013): „centrum a periferie v grafice a výslovnosti“
- Beneš, Smejkalová (2013): *Úvahy nad současným českým pravopisem*
- Čeština jako taková versus „oblasti užívání“ (zejm. „běžná komunikace“ a „odborný styl“)
- „Velká písmena se **v češtině** používají ...“ (s. 178)
- „**V současné češtině, zejména v administrativním stylu**, existuje silná tendence psát s velkým písmenem ...“ (s. 183)
- „V mediálním diskurzu se projevuje nová tendence v adaptaci cizích slov,“ (s. 171)

Pravidla českého pravopisu Školní vydání včetně Dodatku.
Praha: ÚJČ / Fortuna, 2004

- O psaní slov přejatých: “[...] Vedle toho se uplatňují činitele stylové, zvyklostní atd. Proto je také možno v textech určených širší veřejnosti psát i slova úzce odborná způsobem počeštěným a naopak při odborném, vědeckém užití a vůbec ve „vyšším stylu“ lze u slov jinak pravopisně počeštěných ponechat podobu původní.“ (s. 29)

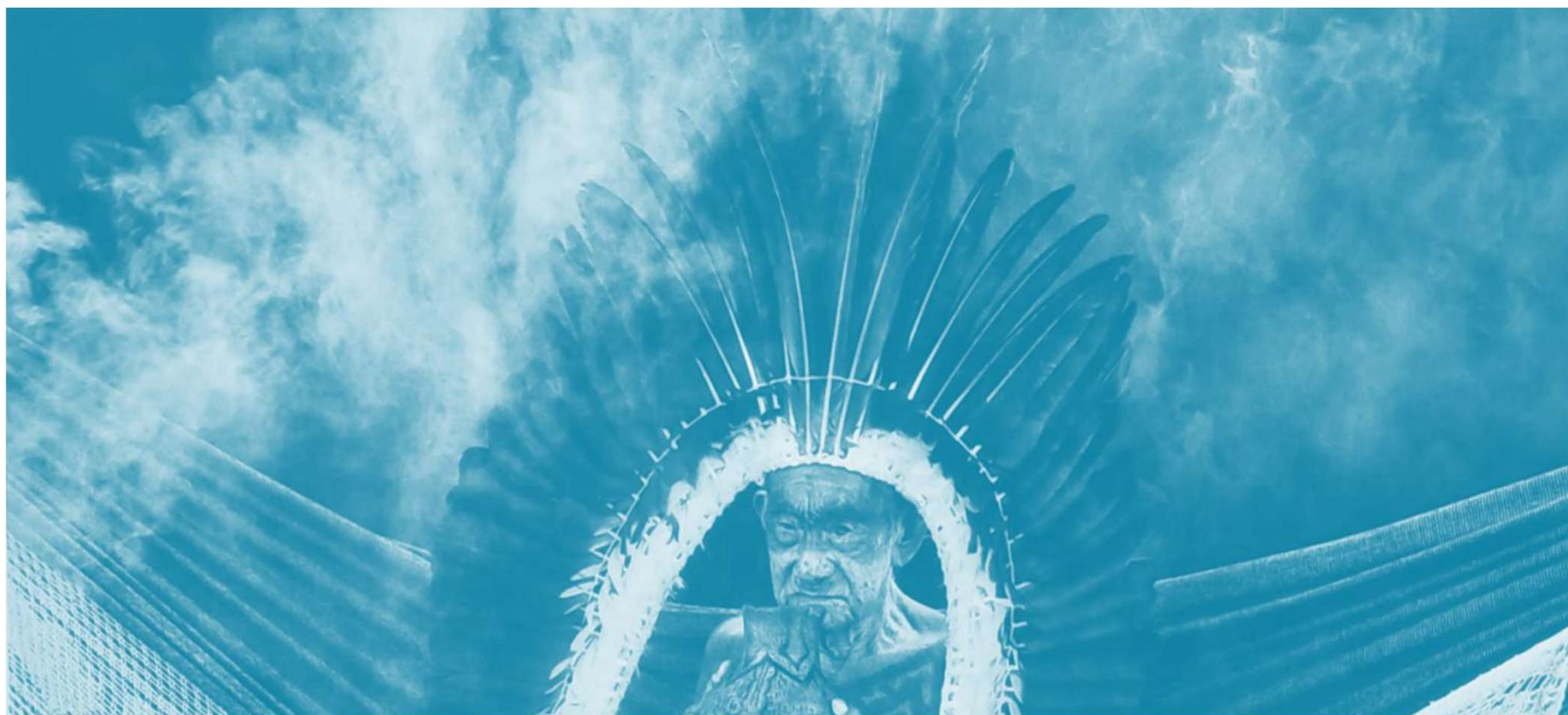
Další podněty a potvrzení myšlenky

- Překlad knihy Martina Weina *History of the Jews in the Bohemian Lands* (Leiden, Boston: Brill 2016) do češtiny, který vyšel v r. 2021 - diskuse s autorem knihy, s pracovníky nakladatelství a dalšími experty na židovskou problematiku.
- Workshop „Jak indián (ne)přišel o I“ (červen 2023)
- Deklarovaná pravopisná strategie v knize *Dějiny Čínské lidové republiky (1949-2018)* (Praha: NLN 2019)

Deklarovaná pravopisná strategie v knize Dějiny Čínské lidové republiky (1949-2018) (Praha: NLN 2019)

- „Největším „edičním oříškem“ naší publikace bylo psaní velkých písmen u překládaných či počešťovaných čínských, ale i jiných proprií, kdy se ukázalo, že pravidla českého pravopisu formulovaná poslední *Akademickou příručkou českého jazyka* neposkytují dostatečně jednoznačný výklad pro jednoznačné uchopení jejich psaní. Proto si s přihlédnutím k *Akademické příručce* a využitím **zmocňovacích ustanovení** této příručky dovoluujeme formulovat poněkud modifikovaná pravidla.“ (Bakešová et al 2019, s. 13)
- „Jak samy autorky [*Akademické příručky*] na s. 141 uvádějí: „...“, či např. na s. 155: „...“. Oba tyto výroky chápeme jako **zmocnění k formulaci vlastních pravidel, případně k jejich úpravě.**“ (Bakešová et al 2019, s. 359)

Workshop „Jak indián (ne)přišel o I“ (9.6. 2023)

POZVÁNKA NA CELODENNÍ WORKSHOP

- Středisko Ibero-amerických studií FF UK a Centrum strategických regionů si Vás dovolují pozvat na workshop [...] Součástí workshopu budou příspěvky věnující se pojmu Indián (a sdruženým pojmům jako *indio*, *indígena*, *indiano* atd.), zejména pak problematice jeho **používání v odborných**, ale také **v popularizačních a didaktických textech**. Cílem workshopu je rovněž následná diskuze na témata, jako jsou diferenciace chápání pojmu indián/Indián **napříč obory**, etická otázka psaní pojmu Indián, problematika jeho nahrazení jiným pojmem, rasového myšlení, postkolonialismu a dekolonizace či užívání pojmu **v odborných a popularizačních textech a médiích**.

POZVÁNKA NA CELODENNÍ WORKSHOP (motto)

- „Jako etnologové specializující se na Mexiko se každodenně potýkáme s otázkou, jak psát slovo *Indián/indián*. Někdo může namítnout, že zde není co řešit, neboť platná Pravidla českého pravopisu hovoří v této věci zcela jasně. A skutečně, ve svých pracích se tomuto **diktátu filologů** z praktických důvodů **přizpůsobujeme**. Praktičnost však v mravním smyslu používání pojmu neospravedlňuje, a tak se toto dilema neustále vrací na náš psací stůl a konfrontuje nás se zcela fundamentálními otázkami o charakteru člověka.“

- Přemysl Mácha -

Na čem je řešení *Pravidel* založeno?

- Zdeněk Salzmann (1991): O psaní slova indián. *Naše řeč* 74, 106-107
- „[...] Tento rozbor nasvědčuje tomu, že by bylo správnější psát jméno *Indián* s malým počátečním písmenem, tj. v podobě *indián*.” (Salzmann, s. 107)
- „Pozn. redakce: S touto podobou už také budoucí *Pravidla* počítají.“ (s. 107)
- Zdá se, že na základě tohoto článku *Pravidla českého pravopisu* z r. 1993 přešla od řešení *Indián* k řešení *indián*.
- Salzmannův argument – indiáni analogicky k černoši, běloši

Mácha, P. (2005), O psaní slova "Indián", neexistenci lidských ras a záludnosti rasového myšlení. *Český lid: Etnologický časopis / Ethnological Journal*, 92 (3), s. 231-241.

- Abstract: According to the current version of the Orthographic Rules of the Czech Language, the word „Indián/indián“ (Indian) is spelled as „indián“. This spelling suggests that the indigenous peoples of the Americas form a homogeneous racial group, as opposed to the old spelling as „Indián“ denoting a geographic group. In this article we argue that the current spelling is both erroneous as no such homogenous racial group exists and dangerous as it reifies the concept of race and promotes racial classification of human groups. In addition, the usage of the word „Indián/indián“, regardless of its spelling, is totalizing as it ignores the self-identification terms used by members of indigenous groups in the Americas and it is also arrogant as it perpetuates the historic error of Christopher Columbus who thought he had discovered a new way to India. It is necessary to abandon racial categories and actively promote the rise of a post-racial anthropological paradigm. One way how to start this paradigm shift is to use instead of European ethnocentric racial categories the self-identification terms accepted and promoted by indigenous peoples themselves. We should therefore abandon the usage of the word „Indián/indián“ entirely.

Překlad knihy Martina Weina *History of the Jews in the Bohemian Lands* – jak přeložit do češtiny *the Jews*

- V zásadě je kodifikováno toto: velké písmeno (*Židé*) se píše, jestliže tato jména označují příslušníky národa, malé písmeno (*židé*), jestliže jde o příslušníky náboženského vyznání.
- Toto pravidlo dokládá už Bačkovský (1887): „Jsou také taková jména podstatná, že někdy jest jich užíváno jakožto jmen vlastních, někdy nikoliv, i jest odůvodněno psáti je buďto velikým počátečním písmenem anebo malým, a to právě dle toho, jaký smysl jim přikládáme. Tak jest rozdíl mezi „Židy“ jakožto národem starověkým a mezi „židy“ nynějšími, kteří nejsou národem, nýbrž různí se náboženstvím.“ (s. 16)

Ž versus ž – problém a jeho management

- Popis problému a jeho řešení je např. v překladu knihy Paula Spiegela (2003) *Was ist kosher?* - do češtiny jako (2007) *Kdo jsou Židé?*
- „Jelikož se v mnoha případech v knize těsně prolínají významy „žid“ v náboženském smyslu a „Žid“ coby příslušník etnika, dáváme v následujících částech knihy přednost jednotné pravopisné podobě „Žid, Židovstvo“ v etnickém smyslu, třebaže jsme si vědomi toho, že v některých pasážích knihy převažuje v tomto významovém prostupování pojetí spíše náboženské.“ (str. 8)
- Také první česká kniha M. Weina *Slovanský Jeruzalém* se přiklonila k tomuto řešení, tj. užívá pouze velké Ž. Viz „Na doporučení lektora knihy Mgr. Daniela Soukupa, Ph.D., se nakonec oproti ustáleným zvyklostem i doporučením Pravidel českého pravopisu v celé knize důsledně píše velké písmeno“ (s. 13, Předmluva překladatele).

Ž versus ž – další aspekt problému

- Oproti tomu šéfredaktor *Britských listů* (2010, 26.8.) uvádí, že se pokud možno vyhýbá velkému Ž, protože velké písmeno evokuje hitlerovskou okupaci Československa (nacisté prosazovali velké písmeno ve výrazu *Žid* a takto podporovali etnické / rasové kritérium, na jehož základě vyřazovali Židy ze společnosti)
- „Stern [britsko-český germanista] mi odpověděl: Prosím vás, pane Čulíku, nepište "Žid" s velkým "Ž". Tak to psali nacisté.”

Ž versus ž v druhé české knize M. Weina

-
- Kdo je Martin Wein (Tel Aviv University, New York City University, Charles University)
 - Autor několika knih:
 - *A History of Czechs and Jews: A Slavic Jerusalem*. London, New York: Routledge 2015.
 - *History of the Jews in the Bohemian Lands*. Leiden, Boston: Brill 2016.
 - *Slovanský Jeruzalém. Jak Češi založili Izrael*. Praha: Academia 2018. [překlad Jan Čábela]
 - *Dějiny [of the Jews] v českých zemích – od Hilsnera po Slánského*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého 2021. [překlad Jan Čábela, Ingeborg Fialová, Roman Sailer]

„O tom, jak obtížné může být pro českou veřejnost pochopení komplexity židovských identit, vypovídá už onen nekonečný a patrně neřešitelný jazykovědný spor, zda v češtině používat velké či malé písmeno ve slově ‚Žid‘/‚žid‘. Pravidla českého pravopisu totiž nepočítají s možností nedělitelnosti náboženství a etnicity a naopak striktně žádají, aby byl pojem ‚žid‘ psán s malým písmenem u vyznavačů náboženství a s velkým písmenem u příslušníků etnika. Každodenní realitě židovských komunit je však takovéto striktní oddělování náboženství od národnosti velice vzdálené, když tedy nepočítáme specifické výjimky v podobě ateistů, konvertitů nebo asimilantů. Pokud bychom se měli striktně držet litery Pravidel českého pravopisu, tak bychom kvůli každé banální zmínce museli lustrvat, zda je námi zmíněný žid/Žid aktivním vyznavačem judaismu, nebo zda má skutečně židovské předky. A pokud nemáme bližší informace, tak by nám nezbývalo než si hodit minci. Právě publikace Martina Weina přitom na mnoha příkladech ukazuje, jak byly každodenní zkušenosti českých Židů, jejich identita, náboženské i politické přesvědčení komplexní, rozmanité a navzájem provázané. Tento jazykovědný gordický uzel kolem malého a velkého písmena se tak Martin Wein rozhodl rozeznout netradičně – v knize používá ‚střední ž‘. Čeština sice takové písmeno nezná, avšak třeba tento akt pravopisného punku přispěje k veřejné a odborné debatě ohledně tolik potřebné reformy.“

– Mgr. Zbyněk Tarant, Ph.D., Západočeská univerzita v Plzni

„Zavedení ‚středního ž‘ ve Weinově knize je dalším dokladem toho, že česká jazyková situace se stala příznivou pro utváření variantního pravopisu češtiny, specifického pro různé funkční oblasti spisovného jazyka. Osobité pravopisné jevy lze nalézt v jazyce spisovatelů nebo vědců (a ti je sami proti uniformním snahám tvůrců kodifikace veřejně hájí), osobitými pravopisnými jevy oplývá e-mailová komunikace. Jinými slovy, je zřejmé, že stále více se prosazuje tato tendence: jednotný pravopis pro celý spisovný jazyk se decentralizuje a diferencuje se na pravopis pro jazyk umělecký, pravopis pro jazyk odborný, pravopis pro každodenní potřebu atd.“

– doc. Jiří Nekvapil, Ústav obecné lingvistiky, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

Dějiny Židů v českých zemích — Martin Wein

Dějiny Židů v českých zemích

Od Hilsnera po Slánského — Martin Wein

Autorovo vysvětlení

- „Moje předchozí publikace v češtině s názvem *Slovanský Jeruzalém vyšla* v pražském nakladatelství Academia v roce 2018 a zabývala se československo-izraelskými vztahy. Už při překladu této knihy jsme narazili na to, že „se pravidla českého pravopisu poněkud míjejí s komplexitou židovských identit,“ jak nedávno napsal český historik a hebraista Zbyněk Tarant v předmluvě ke své habilitační práci. Přišli jsme tedy s návrhem používat v textu této knihy nové písmeno, tzv. „střední Ž“, které dokáže sjednotit národní (Žid) i náboženskou (žid) identitu do jednoho slova [...]“ (Wein 2021, s. 9)

Recepce středního „Ž“

- „typografický unikát“
 - „akt pravopisného punku“
 - „bláznivý typografický nápad“
 - „a Jewish joke“
-
- Zavedení středního Ž bylo (zpočátku, převážně) vnímáno jako specifický krizový experiment (*breaching experiment*), který odhaloval pozoruhodnou stabilitu pravopisného systému včetně jeho normativní síly.

Od pravopisného punku k pravopisné reformě

- Nápad zavést střední Ž začal jako vyhýbací strategie (*avoidance strategy*), navržená jedním konkrétním odborníkem a použitá v jedné konkrétní knize, ale další odborníci doufají, že střední Ž by mohlo přispět k nějakému autoritativnímu řešení uvedeného jazykového problému.
- Z. Tarant: “Čeština sice takové písmeno nezná, avšak třeba tento akt pravopisného punku konečně přinutí Ústav pro jazyk český, aby v tomto ohledu navrhl tolik potřebnou reformu.”
- Z. Tarant: “Čeština sice takové písmeno nezná, avšak třeba tento akt pravopisného punku přispěje k veřejné a odborné debatě ohledně tolik potřebné reformy.”

Management jako něco nepatřičného

- Z debaty o knize, která se konala na festivalu Svět knihy - poslední poznámka (*management summary*), která tam zazněla: „škoda že jsme se věnovali střednímu ž, ne obsahu knihy, byla to ztráta času“.
- Nechuť k manažování na úkor meritorní diskuse (z jiného pohledu, lítost nad absencí jednoduchého produkčního pravidla)

Technologické aspekty

- Dosud uvedená alternativní i standardní řešení jsou založena na dostupných typografických prostředcích prezentujících velké Ž a malé ž. Oproti tomu „střední písmeno“ je typografická inovace.
- Rec. v časopise *Font* („první grafický časopis“), 15.9.2021:
- **VUP si nechalo od písmolijny TypeTogether upravit font Edita, do něhož grafička Veronika Burian doplnila znak pro takzvané „střední ž“.** Cílem není přepsat pravidla českého pravopisu, ale upozornit na problematiku, které má mnohem hlubší dosah, než by se mohlo na první pohled zdát.
- *„Šlo o zajímavý a neobvyklý požadavek, jak vizuálně převést intelektuální koncept do tvaru písma. Naším řešením bylo sloučit prvky malých a velkých písmen do jednoho,“* vysvětluje autorka neotřelé typografické varianty Veronika Burian.
- **S novým znakem pracuje sazba celé publikace i její design, vytvořený Markétou Cole ze studia ASKDesigners.** *„Navrhovat knihu Martina Weina byla radost. Celý koncept stojící na vizualizaci myšlenky středního ž jsem promítla jak do obálky, tak do volby materiálu, a především samotného písma. Při výběru písma jsem kladla důraz na detail a jemné provedení serifů. Font Edita v tomto ohledu splňoval mé představy,“* přibližuje grafickou stránku knihy Markéta Cole.

Typografická práce na novém písmenu

Edita Book – ŽŽŽ

Jákob, žák Žida z Židovských Židlochovic.

Edita Bold – ŽŽŽ

Jákob, žák Žida z Židovských Židlochovic.

Edita Book Italic – ŽŽŽ

Jákob, žák Žida z Židovských Židlochovic.

Edita Bold Italic – ŽŽŽ

Jákob, žák Žida z Židovských Židlochovic.

Technologické aspekty – nové možnosti rozrůzňování, ale i jejich meze

Fragment emailu napsaného M. Weinovi jeho kolegyní:

“And it is funny you mention the middle zZ - as I just saw it in one upcoming dissertation where the author argues in favor of your suggested variant. However, due to the Czech keyboard's limited options, she ended up with the small z.” (31 Aug 2022)

Autorské strategie vůči „centrální autoritě“ v uvedených třech případech

- *Pravidla* jsou takovou autoritou, že se musíme přizpůsobit („diktát filologů“)
- *Pravidla* nás nutí do takové kategorizace aspektů světa, že je třeba ji pravopisně, resp. typograficky překonat (střední Ž jako rekategorizační prostředek, resp. *avoidance strategy*)
- *Pravidla* (či podobné autoritativní příručky) nám umožňují formulovat svá pravidla (obsahují příslušná „zmocňovací ustanovení“)

Závěry

- Funkční diferenciací pravopisu je skutečností a je uznávána, minimálně implicitně, řadou odborníků (i v *Pravidlech českého pravopisu*)
- Nicméně žádoucí je systematický průzkum pravopisných rysů jednotlivých funkčních domén, jazyků či stylů včetně managementu těchto rysů (inovace lze očekávat zejm. v návaznosti na technologický rozvoj, v digitální komunikaci)
- Na základě takového průzkumu lze pak zvažovat formulování preskriptivně orientovaných tvrzení / doporučení a strategií (viz případ „autoritativního zmocnění“ k tvorbě vlastních pravidel)

Literatura

- Bakešová, I., Kučera, O., Lavička, M. (2019): *Dějiny Čínské lidové republiky (1949-2018)*. Praha: NLN.
- Bačkovský, F. (1887): *Kdy jest psáti v češtině na počátku slov písmena veliká? / za účelem, aby pravopis ve příčině té byl ustálen, přesně stanoví Frant. Bačkovský*. V Praze: F. Bačkovský.
- Beneš, M., Smejkalová, K. (2013): Úvahy nad současným českým pravopisem. In: O. Uličný, M. Prošek (eds.), *K české fonetice a pravopisu*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 169-187.
- Mácha, P. (2005): O psaní slova „Indián“, neexistenci lidských ras a záludnosti rasového myšlení. *Český lid: Etnologický časopis / Ethnological Journal* 92 (3), 231-241.
- Nekvapil, J. (2007): Kultivace (standardního) jazyka. *Slovo a slovesnost* 68 (4), 287-301.
- Neustupný, J. V., Nekvapil, J. (2003): Language management in the Czech Republic. *Current Issues in Language Planning* 4, 181-366.
- Salzmann, Z. (1991): O psaní slova indián. *Naše řeč* 74 (2), 106-107.
- Uličný, O. (2013): K příznakovým grafickým a výslovnostním rysům současné češtiny. In: O. Uličný, M. Prošek (eds.), *K české fonetice a pravopisu*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 144-157.

Apendix – dvě diskusní poznámky

- Na workshopu o Indiánech bylo různými účastníky opakovaně zmiňováno rozlišení „veřejný diskurz - vědecký diskurz“. Diskuse však spočívala na tichém předpokladu, že pravopis ve veřejném a vědeckém diskurzu by měl být jednotný.
- A. Stich – (v NŘ 1979, s. 158): „[...] je zapotřebí mít na vědomí, že soustava pravopisných pravidel je určena především **pro běžnou, průměrnou jazykovou praxi** a že nemůže postihnout a zahrnout **všechny** případy a situace, leckdy významově značně komplikované, s kterými se v jazykové praxi setkáváme.“ (tj. v zásadě „pravopis pro každodenní spotřebu“ v mé formulaci)